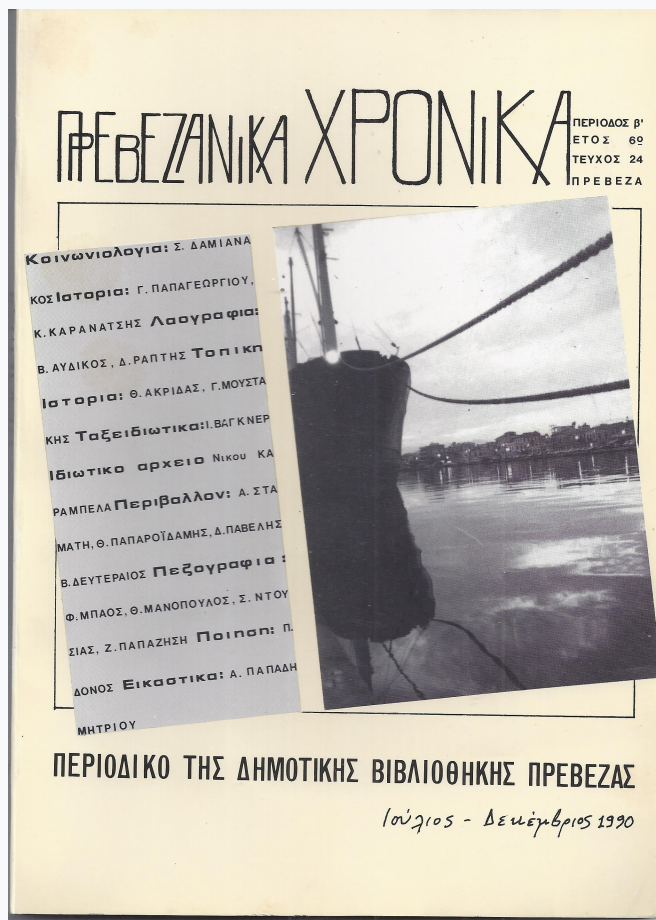

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 24 (1990)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 24 (1990)

Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19ου αιώνα

Γεώργιος Παπαγεωργίου

doi: [10.12681/prch.39650](https://doi.org/10.12681/prch.39650)

Copyright © 2024, Γεώργιος Παπαγεωργίου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαγεωργίου Γ. (2025). Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19ου αιώνα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (24), 34-45. <https://doi.org/10.12681/prch.39650>

Γεώργιος Παπαγεωργίου
Επίκουρος Καθηγητής
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΖΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ (*)

Σε προηγούμενο τοπικό συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στα Γιάννενα το Σεπτέμβριο του 1985 μας είχε δοθεί η ευκαιρία να παρακολουθήσουμε την ιστορική διαδρομή του λιμανιού της Πρέβεζας στην ύστερη Τουρκοκρατία.⁽¹⁾ Σήμερα μας παρέχεται η δυνατότητα να ολοκληρώσουμε την ιστορική φυσιογνωμία της Πρέβεζας εξετάζοντας την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των κατοίκων, τόσο της πόλης όσο και της γειτονικής υπαίθρου, την ίδια περίοδο στα πλαίσια που διαμόρφωναν οι τοπικές και χρονικές συγκυρίες της εποχής.

Είναι γνωστό ότι στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο οι πρωτεύουσες και οι πόλεις-λιμάνια, που μεσολαβούσαν στο εξωτερικό εμπόριο, συγκέντρωναν τον 19ο αιώνα, και ιδιαίτερα τη δεύτερη πεντηκονταετία του, τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις για δημογραφική ανάπτυξη. Για να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο η πόλη της Πρέβεζας ωφελήθηκε δημογραφικά από τη γενικότερη αναδιάρθρωση του αστικού χώρου, που παρατηρήθηκε στο διάστημα αυτό, ανατρέξαμε στις διαθέσιμες πηγές οι οποίες, μολονότι «ατελείς», μας έδωσαν ορισμένες, πειστικές θα λέγαμε, απαντήσεις.

Οι σχετικές πληροφορίες, που έρχονται κυρίως από τις αναφορές και τις εκθέσεις των Ευρωπαίων προξένων στην Ήπειρο, ανεβάζουν τον πληθυσμό της πόλης, καθόλη σχεδόν τη διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα, σε 6000-6500 ψυχές. Πιο αναλυτικά, στα τέλη 1862 ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα E. Wiet ⁽²⁾ αναφέρει ότι το πληθυσμικό δυναμικό της πόλης αποτελείται από 1223 οικογένειες ή 6000 άτομα που διαιρούνται σε 4450 χριστιανούς, 1250 μουσουλμάνους, 50 εβραίους και 250 ξένους.

Προκαταβολικά πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, σύμφωνα με τις επεξηγή-

(*) Είναι ανακοίνωση που έγινε στο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα: «Ιστορία της Πρέβεζας» το Σεπτέμβριο του 1989.

(1) Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Ιστορίας: Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ος αι.*, Γιάννενα 1987, σ. 139-153.

(2) Βλ. έκθεση του Wiet προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας με ημερομ. 15 Νοεμβρ. 1862, *Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Consulaire et Commerciale* (στο εξής AMME-CCC) Janina 10 (1846-1862), f. 344v-345r.

σεις ή παρατηρήσεις των προξένων, ξένοι αποκαλούνται οι Επτανήσιοι και οι «πρεσβεύοντες το δυτικόν δόγμα», δηλ. οι καθολικοί.

Σχεδόν παραπλήσια είναι τα δημογραφικά στοιχεία που μας παραδίδει το 1863 ο Άγγλος πρόξενος στα Γιάννενα, R. Stuart,⁽³⁾ για την πόλη της Πρέβεζας: 4500 χριστιανοί, 1200 μουσουλμάνοι, 50 εβραίοι και 200 ξένοι.

Δέκα χρόνια αργότερα οι προξενικές μαρτυρίες⁽⁴⁾ ανεβάζουν τον πληθυσμό της πόλης σε 7000 κατοίκους από τους οποίους 5000 ήταν χριστιανοί, 1800 μωαμεθανοί και 200 ισραηλίτες, τσιγγάνοι και ξένοι μαζί. Η αύξηση όμως αυτή είναι πλασματική, επειδή στους μουσουλμάνους συμπεριλαμβάνεται, για πρώτη φορά, και η πολυάριθμη τουρκική φρουρά. Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται από το γεγονός ότι, στους απογραφικούς πίνακες των κατοίκων της πόλης της Πρέβεζας που μας παραδίδονται στη συνέχεια ως τα τέλη του 19ου αι., τα σχετικά στοιχεία επανέρχονται, εκτός από τους Εβραίους, στις προηγούμενες δημογραφικές αποτιμήσεις: 5000 χριστιανοί, 1200 μουσουλμάνοι και 40 ξένοι.⁽⁵⁾

Όφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι στο ενδιάμεσο διάστημα δύο πηγές, για άγνωστη αιτία, περιορίζουν τον αριθμό των χριστιανών σε 4000 η πρώτη και 4260 η δεύτερη. Πρόκειται για μια προξενική έκθεση του αυστριακού υποπρόξενου στην Πρέβεζα (1884)⁽⁶⁾ και τη γνωστή μελέτη του Σεραφείμ Βυζαντίου που εκδόθηκε στην Αθήνα την ίδια χρονιά.⁽⁷⁾ Η σημαντική αυτή μείωση του χριστιανικού στοιχείου, που ανέρχεται στο 1/5 των προηγούμενων απογραφικών δεδομένων, είναι κατά τη γνώμη μας αδικαιολόγητη και ανεξήγητη. Επιβάλλεται λοιπόν ένας προσεκτικός έλεγχος των πηγών για να διαπιστωθεί η αντικειμενικότητα και αξιοπιστία τους.

Μολονότι ή παραπέρα διερεύνηση του θέματος ξεφεύγει από τα πλαίσια του άρθρου αυτού, εντούτοις επιχειρήσαμε να διαλευκάνουμε τους λόγους για τους οποίους εμφανίζεται, στις παραπάνω πηγές, μεγάλη

(3) Βλ. την έκθεση του Stuart, με ημερομ. 16-12-1863 προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας *Earl Russelle, Foreign Office* (στο εξής F.O.), Turkey, 78/1766, f. 247v.

(4) Βλ. αναφορά του Γάλλου πρόξενου Dozon προς τον Υπουργό Εξωτερικών με ημερομ. 15 Ιουνίου 1873, AMAE-CCC, Janina 11 (1863-1874), f.217r-v. Η αναφορά αυτή μεταφρασμένη από τον Παναγιώτη Λακιώτη φιλοξενήθηκε στον Ζ' τόμο (τχ. 62-63) του περιοδικού *Σκουφάς* (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1982), σ. 226-233.

(5) Την επόμενη χρονιά, δηλ. το 1874, ο αυστριακός πρόξενος στα Γιάννενα *Cajetan Zagorski* σε εκθέσή του για το Βιλαέτι Ιωαννίνων ανάμεσα στ' άλλα ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι της Πρέβεζας ανέρχονταν στους 1100. Βλ. *Nachrichten über Industrie, Handel aus dem statistischen Departement im K.K. Handels Ministerium* (στο εξής *Nachrichten*), Wien 1874, σ. 301.

(6) *Nachrichten*, Wien 1884, σ. 279.

(7) Σεραφείμ ο Βυζάντιος, *Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως τής ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ήπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτης νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884, σ. 252-255. Πρέπει να διευκρινίσουμε εδώ ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης δίνεται από τον συγγραφέα κατά συνοικίες και κατά οικογένειες, το σύνολο των οποίων ανέρχεται σε 11 και 710 αντίστοιχα.

πτώση του χριστιανικού στοιχείου. Η διασταύρωση των πληροφοριών αυτών με τις αμέσως μεταγενέστερες αποκάλυψε ότι τόσο ο αυστριακός υποπρόξενος της Πρέβεζας, του οποίου την αντικειμενικότητα αμφισβητούμε,⁽⁸⁾ όσο και ο Σεραφείμ ο Βυζάντιος, δεν συμπεριέλαβαν στον αριθμό των χριστιανών τους Έλληνες υπήκοους, οι οποίοι τέσσερα χρόνια αργότερα ανέρχονταν στους 670.⁽⁹⁾

Αν προσθέσουμε λοιπόν στις 4000 ή 4260 χριστιανικές ψυχές τις 670 θα έχουμε αντίστοιχα 4670 και 4930 αριθμοί που προσεγγίζουν κατά πολύ τις προγενέστερες και μεταγενέστερες δημογραφικές εκτιμήσεις για το χριστιανικό πληθυσμό.

Για τη δημογραφική εξέλιξη της ενδοχώρας οι πληροφορίες που προέρχονται από τις ίδιες πηγές δεν θεωρούνται κι αυτές επαρκείς. Ωστόσο, με βάση τον πίνακα 1 που παραθέτουμε, θα προχωρήσουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις για τη δημογραφική εξέλιξη του καζά της Πρέβεζας στο β' μισό του 19ου αιώνα.

Μια πρώτη γενική διαπίστωση είναι ότι δεν παρατηρείται καμιά σημαντική δημογραφική αύξηση και ειδικότερα στην πόλη, όπου θα περίμενε κανείς οι ευνοϊκές προϋποθέσεις, που προαναφέραμε, να λειτουργήσουν θετικά. Έτσι, βλέπουμε μια μικρή άνοδο του χριστιανικού στοιχείου σ' ένα ποσοστό που κυμαίνεται γύρω στο 11%, ενώ ο μουσουλμανικός πληθυσμός δεν διαφοροποιείται σχεδόν καθόλου. Σταθερός επίσης παραμένει ο δημογραφικός δείκτης και για τους ξένους. Τέλος παρατηρείται μια σημαντικότερη αύξηση στην εβραϊκή κοινότητα η οποία, σύμφωνα με τους πιο μέτριους υπολογισμούς, ανέρχεται στα 50%.

Στην ύπαιθρο, όπου, σύμφωνα με τις πηγές, ο πληθυσμός της είναι καθαρά χριστιανικός, η δημογραφική αύξηση μόλις υπερβαίνει τα αντίστοιχα επίπεδα της πόλης, ξεπερνώντας το 12,50%.

Συμπληρωματικά πρέπει να αναφέρουμε ότι ο θετικός δημογραφικός δείκτης για τους χριστιανούς γενικότερα του καζά της Πρέβεζας δεν επηρεάζεται αρνητικά το χρονικό διάστημα 1895-1902, οπότε το μεταναστευτικό ρεύμα στην Ήπειρο γνώρισε μεγάλη έξαρση.

(8) Για παράδειγμα όταν αναφέρεται στον αριθμό των Εβραίων που κατοικούν στην Πρέβεζα σημειώνει αόριστα 400-500. Εμφανίζεται δηλαδή, πέρα από το στρογγύλεμα των αριθμών, που πάντα θεωρείται από τους ιστορικούς που ασχολούνται με τη δημογραφία ύποπτο, και μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στους δύο αριθμούς. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, κατά τη γνώμη μας αν μη τι άλλο, την προχειρότητα με την οποία ο αυστριακός υποπρόξενος αντιμετωπίζει τη δημογραφική πραγματικότητα της πόλης, επειδή πιθανόν οι πληροφορίες αυτές, σε αντίθεση με εκείνες που σχετίζονταν με το εμπόριο (εισαγωγές ευρωπαϊκών ειδών - εξαγωγές ντόπιων προϊόντων) και τη ναυσιπλοΐα στο λιμάνι της Πρέβεζας (αφίξεις-αναχωρήσεις караβιών) να μην είχαν και τόσο μεγάλη σημασία για τη χώρα του.

(9) Βλ. αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα του Ελληνικού Προξενείου στα Γιάννενα Α.Πόππεν προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος στο έντυπο με τίτλο: *Ετήσιοι εκθέσεις περί εμπορίου και ναυτιλίας κ.λπ. των προξενικών αρχών της Α.Μ. το έτος 1888, εν Αθήναις 1890, σ. 114.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πληθυσμός του Καζά της Πρέβεζας
στη β' πενήτηκονταετία του 19ου αιώνα

α/α	Πηγή	Έτος	Πόλη				Υπαιθρος
			Χριστιανοί	Μουσουλμ.	Εβραίοι	Ξένοι	
1	Π.Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, τ.Β', σ. 325-327	1856	4000	600	-	-	3650
2	ΑΜΑΕ-CCC, Janina 10 (1846-1862) f. 344v-345r	1862	4450	1200	50	250	-
3	F.O. Turkey, 78/1766, f. 247v	1863	4500	1200	50	250	-
4	ΑΜΑΕ-CCC, Janina 11 (1863-1874) f. 217r-v	1873	5000	1800	-	200	5500
5	Nachrichten, Wien 1874, σ. 301	1874	5000	1100	-	-	5900
6	Nachrichten, Wien 1884, σ. 279	1884	4000	1200	400-500	50	-
7	Σεραφεΐμ ο Βυζάντιος, Δοκίμιον... σ. 234-255	1884	4260	-	-	-	6290
8	Υπουργείον Εξωτερικών, Ετήσιοι εκθέσεις... των προξενικών αρχών της Α.Μ. το έτος 1888, εν Αθήναις 1890, σ. 114	1888	5000	1220	306	40	6136

Είναι γνωστή η αμφίδρομη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην εξέλιξη του πληθυσμού και την οικονομία κάθε περιοχής.

Αρχικά κρίνουμε σκόπιμο να τονίσουμε ότι η Πρέβεζα, πέρα από την ιδιαιτερότητά της ως πόλη-λιμάνι, δεν διέφερε σημαντικά, ως προς τις δραστηριότητες των κατοίκων της, από τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις που βρίσκονταν κάτω από τον Τουρκικό ζυγό. Παρουσιάζονταν δηλ. και εδώ βιοτέχνες, έμποροι και άλλοι επαγγελματίες συγκροτημένοι σε συντεχνίες, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά ίσως γνωρίσματα των αστικών πληθυσμικών συγκεντρώσεων.

Σύμφωνα με προξενική μαρτυρία, μια δεκαετία μετά τα μέσα του 19ου αιώνα,(10) υπήρχαν στην Πρέβεζα 228 καταστήματα από τα οποία 22 ήταν εμπορικοί οίκοι, που έκαναν εισαγωγές και ταυτόχρονα πουλούσαν λιανικά. Το τοπικό παζάρι φιλοξενούσε επίσης 8 μερτζάρικα,(11) 14 μπακάλικα, 15 καφενεία, 8 ρακοπουλιά, 12 καπνοπωλεία, 11 ψωμάδικα, 4 ψαράδικα, 4 ζαχαροπλαστεία, 10 ραφτάδικα ντόπιας τεχντροπίας, 4 ραφτάδικα ευρωπαϊκής μόδας, 19 παπουτζήδικα και για τα δύο γένη, 2 μπαλωματήδικα, 7 κουρεία, 2 βαφεία, 2 εργαστήρια κατασκευής κουβερτών, 3 οπλοποιεία, 5 εργαστήρια που κατασκεύαζαν κάπες, 2 πεταλωτήρια, 5 γουναράδικα, 2 σαμαράδικα, 2 χυτήρια (καλαντζήδικα-χαλκωματάδικα), 2 τενεκετζήδικα και 4 σιδεράδικα. Τέλος μπορούσε κανείς ακόμη να συναντήσει στην πόλη 10 χάνια, 14 φούρνους, 23 ελαιοτριβεία, 2 σαπουνοποιεία, 4 εργαστήρια οινοποιίας, ένα διύλιστήριο για λικέρ, 2 μύλους που κινούνταν με άλογα, 2 νερόμυλους και ένα ανεμόμυλο.

Επιχειρώντας μια στατιστική προσέγγιση των παραπάνω δεδομένων, για ν' αποκτήσουμε πληρέστερη εικόνα της τοπικής αγοράς, οδηγούμαστε στη διαμόρφωση του πίνακα 2 που, αν επεξεργαστούμε τα στοιχεία του, θα καταλήξουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις: α) το μεγαλύτερο μέρος, 44,7% της συνολικής οικονομικής κίνησης της πόλης αναλογεί στο εμπόριο, που το διακινούν 9 εμπορικές συντεχνίες. β) ακολουθεί αμέσως μετά η βιοτεχνία με ποσοστό 41,2%, όπου οι τεχνίτες συγκροτούν 16 βιοτεχνικές συντεχνίες. γ) η προσφορά άλλων υπηρεσιών γίνεται από 3 συντεχνίες, με ποσοστό 14,1%.

Για να ολοκληρώσουμε την εικόνα της τοπικής αγοράς θα παρουσιάσουμε τα προϊόντα που διακινούσαν οι εμπορικές συντεχνίες και τα οποία ήταν: βαμβακερά υφάσματα, λευκά και μπλέ, βαμβακερά νήματα, μάλλινα και μεταξωτά υφάσματα, τσίπια (indiennes), φαγιέντζα, ακατέργαστο σίδηρο, σχοινιά και ρούμι, προερχόμενα όλα από την Αγγλία, βαμβακερά υφάσματα και κασμίρια Γαλλίας, μεταξωτά, γυαλικά, είδη σιδήρου, αποικιακά, φάρμακα, κεριά, λαμπάδες, άλευρα (φαρίνες), σκούφοι, χαρτί και ξυλεία οικοδομής αυστριακής προέλευσης. Οι παραπάνω έμποροι προωθούσαν επίσης στην αγορά της πόλης ρύζι από τη Βενετία, κρασιά και ξηρά φρούτα από την Ελλάδα και ιδιαίτερα από το Ηράκλειο της Κρήτης, σαπούνι από τη Ζάκυνθο, αλάτι από τη Λευκάδα και τη Σικελία και κερωμένα μοσχάρια και επεξεργασμένα δέρματα από τη Μάλτα.

Εκτός όμως από τη διαρκή αγορά, το τοπικό δηλ. παζάρι, συναντούμε στην πόλη της Πρέβεζας και τους άλλους δύο τύπους της περιοδικής αγοράς με τους οποίους ολοκληρώνονταν η κυκλοφορία και ανταλλαγή των προϊόντων στην οθωμανική αυτοκρατορία: Την εβδομαδιαία αγορά και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια.

(10) Βλ. έκθεση του Γάλλου πρόξενου, E.Wiet, στα Γιάννενα, AMAE-CCC, 10 (1846-1862), f. 345r.

(11) Μερτζάρης = έμπορος που εξασκεί το λιανεμπόριο, ψιλικατζής (στα ιταλικά: merciaio).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συντεχνιακή διάρθρωση των επαγγελματών στην Πρέβεζα (1862)

a/a	Είδη	Εργαστήρια	Καταστήματα	Υπηρεσίες	Σύνολο
1	Έμποροι	-	22	-	22
2	Μερτζάρηδες	-	8	-	8
3	Μπακάληδες	-	14	-	14
4	Καφετζήδες	-	-	15	15
5	Ρακοπούληδες	-	8	-	8
6	Καπνοπώληδες	-	12	-	12
7	Ψωμάδες	-	25	-	25
8	Ψαράδες	-	4	-	4
9	Ζαχαροπλάστες	-	4	-	4
10	Ραφτάδες	14	-	-	14
11	Παπουτζήδες	19	-	-	19
12	Μπαλωματήδες	2	-	-	2
13	Κουρείς	-	-	7	7
14	Βαφείς	2	-	-	2
15	Κατασ/τές κουβερτών	2	-	-	2
16	Οπλοποιοί	3	-	-	3
17	Καποτάδες	5	-	-	5
18	Πεταλωτές	2	-	-	2
19	Γουναράδες	-	5	-	5
20	Σαμαράδες	2	-	-	2
21	Μπρουτζάδες	2	-	-	2
22	Τενεκετζήδες	2	-	-	2
23	Σιδεράδες	4	-	-	4
24	Χανιτζήδες	-	-	10	10
25	Ελαιοτριβείς	23	-	-	23
26	Σαπουνοποιοί	2	-	-	2
27	Οινοποιοί	4	-	-	4
28	Διύλιστές	1	-	-	1
29	Μυλωνάδες	5	-	-	5
	ΣΥΝΟΛΟ %	94 41,20	102 44,70	32 14,10	228 100

Δεν είναι πολλά χρόνια που ήρθε στο φως της δημοσιότητας το φερμάνι με το οποίο η Υψηλή Πύλη παραχωρούσε την άδεια για τη λειτουργία εβδομαδιαίας αγοράς στην Πρέβεζα κάθε Δευτέρα, καθώς και για την πραγματοποίηση ετήσιου εμπορικού πανηγυριού από 15 ως 30 Μαΐου.(12)

Σύμφωνα με την αυτοκρατορική διαταγή που εκδόθηκε το 1865 και απευθυνόταν στον Τούρκο διοικητή της Πρέβεζας ο Σουλτάνος, ανταποκρινόμενος στην επιθυμία των κατοίκων της για ενδυνάμωση και ανάπτυξη του τοπικού εμπορίου, ενέκρινε τη λειτουργία των δύο ειδών της περιοδικής αγοράς.

Τί σήμαινε όμως για την οικονομία και ειδικότερα για το εμπόριο της Πρέβεζας η λειτουργία της εβδομαδιαίας αγοράς και του ετήσιου εμπορικού πανηγυριού;

Αρχικά αξίζει νομίζουμε να γνωρίσουμε ποιές εμπορικές συναλλαγές συντελούνται στην εβδομαδιαία αγορά. Θα αρκεστούμε σε μια μαρτυρία της εποχής, σύμφωνα με την οποία στις πόλεις «συνάζονταν από όλα τα περίχωρα βουνίσιοι και καμπίσιοι διά να πωλήσουν και να αγοράσουν όλα τα χρειαζούμενά τους».(13)

Αναλύοντας τον παραπάνω λιτό αλλά πολύ εύστοχο ορισμό του εβδομαδιαίου παζαριού διαπιστώνει εύκολα κανείς ότι ο παραγωγός μετέφερε τα αγροτικά προϊόντα για να τα πουλήσει ή να τα ανταλλάξει στην πόλη με μεγαλύτερη ευχέρεια απ' ό,τι στο χωριό. Κι αυτό γιατί η σύνθεση του πληθυσμού της πόλης πρόσφερε περισσότερες ευκαιρίες για συχνότερες και μεγαλύτερες προωθήσεις των προϊόντων αυτών. Άλλωστε η πώληση των παραπάνω ειδών, γεωργικής και κτηνοτροφικής κυρίως παραγωγής (κάστανα, μήλα, δαμάσκηνα, λαχανικά, τυρί, βούτυρο, αυγά, μέλι, μαλλί, σκούπες κ.λπ.) δεν προξενούσε καμιά ζημιά στους εμπόρους της πόλης, οι οποίοι δεν διακινούσαν στην τοπική αγορά ανάλογα είδη.

Μια άλλη επίσης βασική παράμετρος της λειτουργίας της εβδομαδιαίας αγοράς ήταν η εμπορευματοποίηση της οικιακής οικονομίας, αφού ο καλλιεργητής ή ο κτηνοτρόφος με την πώληση μέρους των προϊόντων του εξασφάλιζε χρηματικούς πόρους, έστω και περιορισμένους, με τους οποίους κάλυπτε βασικές του ανάγκες ή εκπλήρωνε τις φορολογικές του υποχρεώσεις.

Τέλος δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι ο παραπάνω τύπος της περιοδικής αγοράς σμίκρυνε τις αποστάσεις ανάμεσα στις εστίες παραγωγής και τα κέντρα κατανάλωσης.

Περνώντας τώρα στην πραγματοποίηση του ετήσιου εμπορικού πανηγυριού έχουμε να κάνουμε τις επόμενες βασικές επισημάνσεις: α) Η διάστασή του ήταν καθαρά τοπική και δεν είχε την παραμικρή σχέση με τα

(12) Zija Shkodra, «PanaiRET tregtare në juridiksionin e pachallëkut të janinës» *Studime Historike* 23 (1986), τχ. 3, σ. 159, σημ. 6

(13) Ιω. Οικονόμου-Λαρισαίου, λογιωτάτου, *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας. 1817*, Εισαγωγή-φροντίδα Μ.Μ.Παπαϊωάννου, Αθήνα 1989, έκδοση Δήμου Λάρισας, σ.192, παρ.176.

φημισμένα εμπορικά πανηγύρια που συγκροτούνταν στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα στην Ήπειρο, Θεσσαλία και Μακεδονία και συνδέονταν εμπορικά με τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. β) Τα διαπραγματεύσιμα προϊόντα προέρχονταν κυρίως από τα πλεονάσματα της βιοτεχνικής, γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής της Πρέβεζας και των γύρω περιοχών. γ) Η ίδρυσή του, όπως άλλωστε και η σύσταση της εβδομαδιαίας αγοράς, φανερώνει την επιδίωξη της πόλης να ενισχύσει ποσοτικά την αγορά της, μια και αδυνατούσε να πετύχει ποιοτικές αλλαγές.

Κλείνοντας το κεφάλαιο της εσωτερικής αγοράς θα ήταν χρήσιμο ακόμη να προσθέσουμε ότι η Πρέβεζα εξακολουθούσε να είναι μια από τις τέσσερις περιοχές του βιλαετιού Ιωαννίνων, όπου επικρατούσε διαφορετική νομισματική αντιστοιχία του τουρκικού γροσιού προς τα ευρωπαϊκά νομίσματα.⁽¹⁴⁾

Στον πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνονται οι ονομαστικές τιμές των ευρωπαϊκών νομισμάτων σε τουρκικά πιάστρα στις αγορές των Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Μπερατιού-Αργυροκάστρου και Θεσσαλίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ευρωπαϊκά νομίσματα στο Βιλαέτι Ιωαννίνων (1874)
(σε τουρκικά γρόσια)

α/α	Είδη	Γιάννενα	Πρέβεζα	Μπεράτι	Θεσσαλία
1.	αγγλική λίρα	116	115	113	134
2.	γαλλικό 20φραγκο	92 1/2	92	89	108
3.	δουκάτο	54 1/2	54	53	64
4.	τάληρο κολωνάτο	24 1/2	24 1/2	24	-
5.	τάληρο αυστριακό	23	22 1/2	22	-
6.	τάληρο γαλλικό	23	22 1/2	22	26 3/4
7.	ρούβλι ασημένιο	17 1/2	17 1/2	17	-
8.	φιορίνι αυστριακό	11	11 1/2	10	-

Πηγή: *Nachrichten*, Wien 1874, σ. 305

Στην εξωτερική αγορά η Πρέβεζα κάνει την εμφάνισή της περισσότερο με τα αγροτικά, παρά με τα βιοτεχνικά προϊόντα. Έτσι, βλέπουμε να εξάγονται λάδια πρεβεζάνικα στην Τεργέστη και στην Αυστρία και βελανίδια, απαραίτητα για τη βυρσοδεψία της εποχής, στο Λιβόρνο, Τεργέστη, Γε-

(14) Βλ. *Nachrichten*, Wien 1874, σ. 305. Αλλά και από τις αρχές του 19ου αι. γνωρίζουμε ότι είναι διαφορετική η αντιστοιχία των ευρωπαϊκών νομισμάτων προς το τουρκικό γρόσι στην Πρέβεζα από εκείνη της αγοράς των Ιωαννίνων. Βλ. Γεώργιος Σιορόκας, *Ευρωπαϊκά νομίσματα στις Ηπειρωτικές αγορές (1812-1814)*, *Δωδώνη* 13 (1984), σ. 205-210 και ιδιαίτερα στους πίνακες I-IV, σ. 211-216.

νεύη και Αγγλία. Προωθούνταν ακόμη στις ευρωπαϊκές αγορές, σιτάρι, καλαμπόκι, άσπρο και κίτρινο, κριθάρι, κουκούλια, μεταξόσποροι και δέρματα, κυρίως αρνίσια.

Αλλά και στις γύρω αγορές προωθούνται από τους εμπόρους της Πρέβεζας προϊόντα της περιοχής, όπως φρέσκα φρούτα στα Γιάννενα, Λευκάδα, Βόνιτσα και Καρβασαρά, παστά ψάρια στα Γιάννενα και άλλες γειτονικές περιοχές και ζώα στα Εφτάνησα. Από τα παραπάνω εύκολα μπορεί να ιχνηλατήσει κανείς τις ανάλογες καλλιέργειες του καζά της Πρέβεζας.

Αναμφισβήτητα ένα μεγάλο μέρος των καλλιεργούμενων εδαφών καταλάμβανε η ελιά.⁽¹⁵⁾ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των οικονομικών παρατηρητών της εποχής τα «λαιοτόπια» της Πρέβεζας απλώνονταν σε μια επιφάνεια πάνω από 1000 στρέμματα. Για παράδειγμα οι ελαιώνες που βρίσκονταν στη χερσόνησο, στο άκρο της οποίας ήταν χτισμένη η πόλη της Πρέβεζας, σχημάτιζαν ένα απέραντο δάσος με 100 χιλιάδες δέντρα, που κάλυπταν μια έκταση σχεδόν τεσσάρων χιλιομέτρων και απέφεραν ετήσια 6500-7000 βαρέλια λαδιού.

Ακολουθούσε η καλλιέργεια των δημητριακών, όπου τα στατιστικά δεδομένα της εποχής μας δίνουν τον παρακάτω πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Ετήσια παραγωγή δημητριακών
στο σαντζάκι της Πρέβεζας σε οκάδες (16)

Σιτάρι	Κριθάρι	Καλαμπόκι	Βρίζα	Βρώμη και κεχρί
1.400.000	1.240.000	7.000.000	7.000.000	2.400.000

Από μια πρώτη ματιά οι αριθμοί φαίνονται εντυπωσιακοί. Ωστόσο, οι συγκομιδές των δημητριακών θα μπορούσαν να είναι πιο πλούσιες, αν οι γόνιμες αγροτικές εκτάσεις του σαντζακιού, και ιδιαίτερα του καζά,⁽¹⁷⁾ δέχονταν ορισμένες βελτιώσεις στην καλλιέργειά τους.

Βασικός ανασταλτικός παράγοντας στην προσπάθεια αυτή ήταν το αγροτικό καθεστώς που επικρατούσε όχι μόνο στην περιοχή της Πρέβεζας, αλλά και σ' ολόκληρη την Ήπειρο. Θα ήταν αρκετά ενδιαφέρον να χωρήσουμε σε μία γενικότερη και διεξοδικότερη παρουσίαση του θέματος

⁽¹⁵⁾ Σύμφωνα με τον αυστριακό πρόξενο στα Γιάννενα, Cajetan Zagorski, *Nachrichten*, Wien 1884, σ.279, στους κήπους της Πρέβεζας μπορούσε να συναντήσει κανείς πορτοκαλιές, λεμονιές, αμυγδαλιές και ροδιές.

⁽¹⁶⁾ Η παραγωγή στις πηγές δίνεται σε κιλά Κωνσταντινούπολης.

⁽¹⁷⁾ Για παράδειγμα τα χωριά της Λάμαρης που ήταν όλα μιλιάκια, είχαν πλουσιότατο έδαφος για καλλιέργεια κυρίως καλαμποκιού αλλά η έλλειψη ενδιαφέροντος, τόσο απο την Υψηλή Πύλη όσο και από τους κατοίκους της περιοχής, περιόριζε σε μεγάλο βαθμό τις συγκομιδές του προϊόντος αυτού. Βλ.έκθεση του Γάλλου πρόξενου στα Γιάννενα E.Wiet, *ό.π.*, f. 345v.

αυτού όμως στα στενά πλαίσια του συγκεκριμένου άρθρου δεν μπορεί να καρποφορήσει ένα τέτοιο επιχείρημα. Αναγκαστικά λοιπόν θα περιοριστούμε στον καζά της Πρέβεζας.

Από τα 39 χωριά που ανήκαν σ' αυτόν μόνο ένα ήταν ελεύθερο. Τα υπόλοιπα 38 κατανέμονταν ως εξής: 26 τσιφλίκια, 6 ιμλιάκια και 16 μουζήλια. Η πρώτη κατηγορία, όπως γνωρίζουμε, ήταν ιδιωτικές γαίες που καλλιεργούνταν από κολίγους και ανάλογα με το ποιός έβαζε τα μέσα παραγωγής (βόδια, σπόρους, αλέτρια κ.λπ.) είχαμε την αντίστοιχη κατανομή της συγκομιδής ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον κολίγο, με τα γνωστά συστήματα του τριτάριου και μεσακάρικου, αφού πρώτα αφαιρούνταν το 1/10 της παραγωγής που πήγαινε στην οθωμανική κυβέρνηση, ως φόρος δεκάτης.

Με τον όρο μουazil εννοούνταν τα εδάφη που πουλήθηκαν από την Υψηλή Πύλη το 1845 έπειτα από τη δημοσίευση ειδικού διατάγματος.⁽¹⁸⁾ Οι αγοραστές τους, χριστιανοί ή μουσουλμάνοι, ονομάστηκαν «ιδιοκτήτες» των γαιών που απέκτησαν.

Τέλος τα ιμλιάκια ή καφέ γαίες, όπως τις συναντούμε σε έγγραφα της εποχής, νοικιάζονταν στους καλλιεργητές με τους ίδιους όρους, όπως οι ιδιωτικές γαίες, με τη διαφορά ότι εδώ ο Σουλτάνος έπαιρνε τη θέση του ιδιοκτήτη και εισέπραττε πέρα από το 1/10 και τα 3/10 της συγκομιδής στη θέση του ενοικίου.

Δεν θα ασχοληθούμε διεξοδικά με τις τσιφλικές σχέσεις μια και ο χρόνος είναι περιορισμένος. Θα περιοριστούμε μόνο στο σύστημα της δεκάτης, που καλύπτει και τις τρεις περιπτώσεις της γαιοκτησίας. Οι καθημερινές πειπτώσεις που έχουν καταγραφεί δείχνουν ένα θλιβερό καθεστώς καταπίεσης και απάτης.

Ως κυριότερη αιτία μπορεί να αναζητηθεί η ολιγωρία ή απροθυμία της οθωμανικής κυβέρνησης να εφαρμόσει ένα πρακτικό σύστημα συλλογής της δεκάτης κάτω από τη δική της άμεση επίβλεψη. Έτσι, διατηρούνται η παμπάλαια συνήθεια να βγαίνει η δεκάτη σε πλειστηριασμό κάθε χρόνο το Μάρτιο και να κατοχυρώνεται στον πλειοδότη. Όμως η πρακτική αυτή επέτρεπε στους ενοικιαστές της δεκάτης να προβαίνουν σε καταχρήσεις πάντα σε βάρος του αγρότη. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται πιο εύκολα αν αναλογισθούμε ότι από τη μια μεριά στα άτομα αυτά ήταν άγνωστες οι ηθικές αναστολές και από την άλλη πως για την προαγορά της δεκάτης έπρεπε να αποζημιωθούν για την παραχώρηση του κεφαλαίου τους και το χρόνο εργασίας τους. Και καθώς το χρήμα είχε ψηλό τόκο στην Τουρκία είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι το κέρδος που αναζητούσε ο ενοικιαστής της δεκάτης έπρεπε να βρίσκεται σε αντιστοιχία με οποιαδήποτε άλλη χρηματική επένδυση.

Στην πραγματικότητα το νοίκιασμα της δεκάτης ήταν πολύ πιο ευνοϊκό από κάθε άλλη κεφαλαιοκρατική επιχείρηση στην Τουρκία, γιατί τα αναμενόμενα κέρδη καρπωνόταν σχεδόν πάντα ο δεκατιστής, εξαιτίας της με-

(18) Βλ. έκθεση του Άγγλου πρόξενου στα Γιάννενα R.Stuart, *ό.π.*, f. 257v.

γάλης δύναμης του νόμου και της εξουσίας, με την οποία ο Σουλτάνος, για δικό του συμφέρον, όπλιζε το συμβαλλόμενο μέρος. Από τη στιγμή λοιπόν που ο ενοικιαστής της δεκάτης υπέγραφε συμφωνία με την οθωμανική κυβέρνηση, γινόταν απόλυτος κύριος όλων των αγροτικών διαδικασιών της περιοχής που κάλυπτε το συμβόλαιό του.

Δεν ήταν μόνο απλός συνέταιρος με το χωρικό στη συγκομιδή, αλλά διευθύνων συνέταιρος που κανόνιζε το χρόνο θερισμού, μεταφοράς και αλωνίσματος των σιτηρών, καθώς και την προώθηση του καρπού στην αγορά. Τίποτε δε γινόταν χωρίς την αδειά του.

Δεν θα είμαστε λοιπόν μακριά από την αλήθεια αν υποστηρίξαμε ότι κατά τη διάρκεια της συγκομιδής, ο καλλιεργητής έμοιαζε με «δουλοπάροικο» του ενοικιαστή της δεκάτης.

Έπρεπε να του προσφέρει την πρώτη του εργασία όχι μόνο θερίζοντας το μερίδιό του, το δέκατο, αλλά και κάθε επακόλουθη υπηρεσία, μέχρις ότου το προϊόν προωθηθεί στην αγορά, όπου ούτε ένας κόκκος δικός του δεν μπορούσε να εμφανισθεί, αν ο ενοικιαστής της δεκάτης δεν εξασφάλιζε τα πρώτα κέρδη της εποχής.

Αβοήθητος λοιπόν ν' ανταγωνιστεί ανοιχτά μ' έναν αντίπαλο, που είχε όλα τα πλεονεκτήματα με το μέρος του και που συχνότατα είχε και την κάλυψη της τοπικής εξουσίας, ο καλλιεργητής κατέφευγε στα συνηθισμένα όπλα του αδύνατου και καταπιεσμένου, το ψέμα και την απάτη που, στην προκειμένη περίπτωση, πίστευε ότι αποτελούν την ηθική του δικαίωση. Αλλά αυτό σπάνια τον ωφελούσε γιατί είχε πάντα να κάνει μ' έναν αντίμαχο που γνώριζε ν' αντιμετωπίζει παρόμοιες ενέργειες με αποτέλεσμα να επιβαρύνει ακόμη περισσότερο τη θέση του.

Τέλος, η πρακτική της υπενοικίασης του συμβολαίου επιδεινώνει τα αρνητικά στοιχεία του συστήματος της δεκάτης, γιατί κάθε ένας με τη σειρά του από τον αρχιενοικιαστή της Κωνσταντινούπολης ως τον υπενοικιαστή ενός μουδιρλικιού,⁽¹⁹⁾ όπως ήταν η περιοχή της Πρέβεζας, που συχνά καταλάμβανε την 5η ή 6η θέση της κλίμακας, έπρεπε να έχει το κέρδος του και όλοι μαζί σε βάρος του καλλιεργητή.

Ύστερα από τα παραπάνω δικαιολογείται απόλυτα η απροθυμία και η αδιαφορία των καλλιεργητών μια και η εκμετάλλευσή τους ήταν πέρα για πέρα ληστρική. Φυσικό λοιπόν ήταν στη μειονεκτική και άχαρη θέση που βρίσκονταν να μην προσπαθούν για τίποτε άλλο παρά πως θα επιβιώσουν, αφού και στις περιπτώσεις που η σοδειά ήταν καλή το μερίδιό τους ελάχιστα μεγάλωνε.

Αλλά και τα μέσα με τα οποία καλλιεργούσαν τη γή ήταν πρωτόγονα. Το αλέτρι για παράδειγμα δεν διέφερε καθόλου από εκείνο που μας περιγράφει ο Ησίοδος, ενώ τα εργαλεία του χεριού ήταν το σκαλιστήρι και το τσαπί.

Σε ανάλογα επίπεδα κινούνταν και η κτηνοτροφία παρότι οι βοσκήσιμες γαίες, ορεινές και πεδινές, ήταν εκατό φορές σχεδόν μεγαλύτερες

(19) Μουδιρλίκι = περιφέρεια (τουρκικά müdürlük).

από τις καλλιεργήσιμες.(20) Τις περισσότερες από αυτές νοίκιαζαν οι βλάχοι ποιμένες και τις χρησιμοποιούσαν για βοσκή των κοπαδιών τους το χειμώνα, οπότε κατέβαιναν από τις οροσειρές της Πίνδου, μένοντας σε αχυρένιες καλύβες.

Η ελεεινή κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού αποτυπώνεται και στο χώρο της εκπαίδευσης. Αν και κατά τις πηγές τα σχολεία στην ενδοχώρα της Πρέβεζας σίκρυναν κατά πολύ το μέσο όρο αντιστοιχίας προς τον ελληνικό πληθυσμό, όπου ένα σχολείο αναλογούσε σε 750 άτομα,(21) εντούτοις η παρεχόμενη παιδεία ήταν υποβαθμισμένη. Βασική αιτία ήταν η φτώχεια των αγροτών που δέν τους επέτρεπε να πληρώνουν τους δασκάλους σε χρήμα αλλά σε είδος. Έτσι οι προσφορές τους, που περιορίζονταν σε τυρί, βούτυρο και καλαμποκίσιό αλεύρι, δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν αναγνωρισμένο διδακτικό προσωπικό.

Αλλά και καλύτερα προικισμένα σχολεία να υπήρχαν δύσκολα τα αποτελέσματα θα ήταν πιο ευχάριστα, αφού ο γεωργός ή ο κτηνοτρόφος αποσπούσε γρήγορα το γιό του από το σχολείο για να τον χρησιμοποιήσει στη γή ή στη στάνη, εξοικονομώντας μ' αυτό τον τρόπο το μισθό ενός εργάτη ή ενός βοσκού προβάτων.

Αρκετά καλύτερη ήταν η κατάσταση στην πόλη, όπου υπήρχαν δύο σχολεία, ένα αρρένων με 100-120 μαθητές και ένα θηλέων με 40-50 μαθήτριες. Η κύρια χρηματοδότηση των παραπάνω σχολείων προερχόταν από τους τόκους των κεφαλαίων που είχαν κατατεθεί στη Μόσχα το 1814 από τον Πρεβεζάνο έμπορο Αναστάσιο Θεοφάνη.(22)

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις: α) Ο καζάς της Πρέβεζας δεν μπορεί να αποτελέσει εξαίρεση στην αποκαρδιωτική εικόνα που παρουσίαζε γενικότερα η Ήπειρος εκείνη την εποχή. β) Στην ύπαιθρο είναι εμφανής η έλλειψη ιδιόκτητης γης στους περισσότερους χριστιανούς και η απουσία γεωργικών μηχανημάτων για την αποδοτικότερη καλλιέργεια. γ) Το σύστημα της δεκάτης είχε ολέθρια αποτελέσματα πάνω στους καλλιεργητές. δ) Στην πόλη οι συνθήκες ζωής δεν είναι καθόλου εύκολες αν βασιστούμε σε αντιπροσωπευτικά δείγματα, όπως τα χαμηλά και σκοτεινά σπίτια, που τα περισσότερα ήταν πλινθόκτιστα, οι στενοί ακάθαρτοι και δύσοσμοι δρόμοι και οι συχνοί πυρετοί των κατοίκων. ε) Το συγκοινωνιακό δίκτυο, που συνέδεε την πόλη της Πρέβεζας με τα χωριά, ήταν πολύ άσχημο και πολλές φορές ανύπαρκτο.

Οι παραπάνω επισημάνσεις νομίζουμε ότι αποτελούν και τις βασικότερες αιτίες που οδηγούσαν την οικονομία και την κοινωνία της Πρέβεζας και των γύρω περιοχών σε φθίνουσα συνεχώς πορεία.

(20) Πρέβεζα και Άρτα. Στατιστική και εμπορική σημείωση από τον Dozon, επίτιμο πρόξενο της Γαλλίας στα Ιωάννινα. *Σκουφάς*, 7(1982), τχ.62-63, σ.228.

(21) Ο αυστριακός υποπρόξενος παρομοίαζε τους δασκάλους της περιοχής με φτωχούς φοιτητές που μπορούσαν να διαβάσουν, να γράψουν, και να κάνουν λογαριασμούς. *Nachrichten*, Wien 1884, σ.281.

(22) .Βλ.Σεραφείμ ο Βυζάντιος, *Δοκίμιον ιστορικής πινος περιλήψεως*,σ.374-378.